

Ingiliz va Turkiy tillar tilshunosligida frazeologizmlar talqini tarixiga nazariy qarashlar

Axmedov A'zimjon Ilxomivich

Andijon davlat chet tillari instituti
Ingiliz filologiyasi, o'qitish metodikasi va tarjimashunoslik fakulteti
Gid hamrohligi, madaniyatlararo muloqot va
tarjimashunoslik kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Hayotimiz davomida atrofimizda ko'plab voqea – hodisalarga duch kelamiz. Shunday holatlarda har safar biz o'zimiz uchun yangiliklar olishni xohlaymiz va ularning tarixi haqida qiziqamiz. Aslida biz o'ziga xos milliy xarakterga ega bo'lgan ijtimoiy-tarixiy, intellektual va hissiy ma'lumotlarni to'playmiz. Hozirgi kunda bizning muloqotimizga o'zgacha ko'rk beruvchi frazeologiya bo'limi ko'plab olimlar diqqat e'tiboriga tushib ulgurgan desam adashmayman. Aslida frazeologiya - turli xil filologik tekshiruvlarning mashhur sohasi hisoblanadi. Olimlarning fikrlariga ko'ra frazeologik birliklar madaniyat hodisalari sifatida tushunish bilan bog'liq bo'lib, ularning madaniy xususiyatlari ular ishtirok etgan gaplarda o'rganiladi. Xalqning mehnat va madaniy hayotining ko'p asrlik tajribasini, uning donishmandligi, urf-odatları, an'analari, e'tiqodlarini va qadriyatlarini aks ettiruvchi frazeologizmlar har qanday tilni, uning rivojlanayotgan tizimini bilishning eng boy manbalaridan biridir. Maqolada frazeologizmlarning ingliz va turk tilshunoslari tomonidan o'rganilishi, fanga kirib kelish tarixi va rivoji haqida ma'lumolar keltirilgan.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, sintaktik xususiyat, frazeologiya, iboralar, ma'no va shakl, turg'un so'zlar, ko'chma ma'no, obraz, maqol, matal.

Kirish

Frazeologiya sohasidagi tadqiqotlarning jadal rivojlanishi turli tillarning frazeologik tizimini ochish va tavsiflash uchun zarur shart-sharoitlarni yaratdi. Uni o'rganishning lingvoqiyosiy jihati hali o'z muammolarini tugatmagan.

Frazeologik birikmalar asosan soʻzlar birikmasidan iborat, boshqacha aytganda, frazeologizmlar tilning alohida birligi boʻlib, tuzilishiga koʻra erkin bogʻlanma yoki gapga teng, toʻliq yoki qisman semantik qayta shakllangan obrazli, turgʻun soʻz birikmalarini oʻz ichiga oladi. Frazeologizmlarning aksariyati ingliz tilida ham, boshqa xildagi tillarda ham xalq tomonidan yaratilgan, ularning mualliflari maʼlum emas, kelib chiqish manbalari aniq emas. Shu maʼnoda frazeologik olim A.V. Kunin ingliz tili frazeologizmlarining koʻpchiligining muallifi nomaʼlum boʻlib, ular xalq tomonidan yaratilgan degan fikrlarni asosli ravishda koʻrsatib oʻtgan. Ammo baʼzi frazeologik birliklarning kelib chiqish manbalarini aniqlash mumkin. Shu maʼnoda frazeologiya tilning umumiy tizimiga kiruvchi mikrosistema boʻlib, bu tizim oʻzida oʻtmish merosni, qadriyatlarni aks ettiradi, avloddan – avlodga oʻtadi. Tizimni tashkil etuvchi frazeologik birliklarning koʻpchiligi maʼlum tilning boyish manbaidir. Frazeologik tizimni frazeologik birliklar, ularning asosiy komponentlari oʻrtasidagi munosabatni tashkil etadi. Frazeologizmlar birdan ortiq soʻzlardan tashkil topgan, maʼno va shakl jihatdan turgʻun boʻlgan soʻzlar bogʻlanmasidir. Frazeologizmlar koʻchma maʼnoda, obrazli ifodalarda qoʻllaniladi hamda tarixiy qoʻllanish meʼyorlariga, usullariga ega boʻlib, ularning maʼnosi muayyan nutq jarayonida oydinlashadi. Frazeologizmlar soʻz birikmasi yoki gap shaklida boʻlsa ular nutq birligi boʻlgan gaplardan farq qiladi. Ular lugʻaviy birlik sifatida koʻp jihatdan soʻzlarga yaqin turadi, soʻzlarga xos boʻlgan juda koʻp xususiyatlar frazeologizmlarga ham xosdir.

Asosiy qism

Frazeologiyaning obyektini belgilashda turli xil farazlar mavjud. Frazeologiyaning obyektini faqat turgʻun birikmalar tashkil qiladi. Frazeologiya fani frazeologik birliklarni maʼnoviy struktural xususiyatlarini tadqiq qiluvchi, ularning til sistemasida paydo boʻlishi va nuqtda ishlatish xususiyatlarini oʻrganuvchi fan deb taʼriflangan.

“Frazeologiya” atamasi yunoncha “frama” (phrasis- ifoda, nutq oʻrami)soʻzidan olingan boʻlsada, bu atama turlicha maʼnolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Shu sababdan

frazeologiya atamasi tilshunoslikda ikki ma'noda qo'llaniladi: tildagi mavjud frazeologik birliklarning jami ma'nosida, hamda shunday birliklarni o'rganuvchi soha ma'nosida. Demak, frazeologiya iboralar haqidagi ilm demakdir.

Tilshunoslikning boshqa sohalari singari frazeologiya ham o'zining shakllanish va taraqqiyot bosqichlariga ega. Frazeologizmlar kelib chiqishi jihatdan juda qadimiy bo'lsa-da, frazeologiya fani qariyb ikki yuz yilni o'z ichiga oladi. Frazeologiya ilmining asoschisi shveysariyalik olim Sharl Ballidir. U o'zining "Frantsuz stilistikasi" (1909) nomli asarida so'z birlashmalari, ya'ni frazeologik birliklarni tadqiq etuvchi maxsus boblar kiritgan. Ferdinand de Sossyur esa sintagma, uning belgilari haqida o'z qarashlarini bayon etgan. Tilda shunday tayor birliklar borki, ularning lisoniy tabiati ma'nosi va sintaktik xususiyatidan kelib chiqdi, bunday birikmalar tayyor holda, an'anaga ko'ra qo'llanadi, degan edi.

O'rta Osiyolik mashur allomalarning jahon madaniyati, ma'rifati, ilm-faniga qo'shgan hissasi ulkandir. Jahon tan olgan buyuk allomalar: Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Koshg'ariy, Mahmud az-Zamahshariy, Alisher Navoiy va boshqalarning tilshunoslik fani taraqqiyotidagi xizmatlari kattadir.

Zamaxshariyning «Asos ul-balog'a» («Chechanlik asoslari») asari ham bo'lib, ushbu manba, asosan, lug'atshunoslikka oiddir. Kitobda arab tilining mukammaligi haqida, so'z, so'zlarning ma'no xususiyatlari, so'zlarning ko'chma ma'noda qo'llanishi, ko'chma ma'nolarning paydo bo'lish sabablari, shuningdek, nutqning asosiy birligi sifatida faqat so'z emas, balki frazeologik birliklar ham olinib, ulardan nutq faoliyatida foydalanish usullari haqida atroflicha ma'lumotlar beriladi.

Ozarbayjon tilshunoslari B.Cho'ponzoda va F.Og'azoda "Turk tili grammatikasi" asarida til bo'limlari haqida fikr yuritib, "Semasiologiya", "Stilistika" atamaları bilan birga o'sha davrda tilshunoslikda keng qo'llanilishda bo'lgan "Idiomatizm" atamasini ishlatgan. Mualliflar bu asarda turk tilidagi idiomalarga oid "boshga solmoq", "boshga tushmoq",

“ko‘z ko‘rmoq” kabi birliklarni misol sifatida keltiradilar. Umuman, frazeologiya turkiyshunoslikda nisbatan keyin paydo bo‘lgan. Uni sistemali ravishda o‘rganish faqat o‘tgan asrning 40-50-yillariga kelib boshlandi. Turkiy frazeologiyaning boshlovchilari turkiyshunos olimlar S.K.Kenesboyev va Sh.U.Rahmatullayevlar hisoblanishadi. Ularning o‘tgan asrning 40-yillarining ikkinchi yarmi va 50-yillarda yuzaga kelgan tadqiqotlari turkiy tillar frazeologiyasining shakllanishi va taraqqiyotida katta rol o‘ynaydi. Shundan keyingi 30-40 yil mobaynida turkiy tillardagi frazemalarni intensiv o‘rganish bo‘yicha muhim yutuqlar qo‘lga kiritildi. Bu davrda S.N.Muratovning “Turkiy tillarda turg‘un so‘z birikmalari”, Sh.U.Rahmatullayevning “O‘zbek frazeologiyasining ayrim masalalari” (1966) kabi ishlari yaratildi. Rus tilshunosligida bo‘lgani singari turkiyshunoslikda ham frazeologiya doirasini tor va keng ma‘noda tushunish hamon davom etib kelmoqda. Jumladan, akademik S.K.Kenesboyevning fikricha, frazeologiya doirasiga keng ma‘noda barcha turg‘un birikmalar (maqollar, matallar, idiomatik birikmalar, turg‘un ideomatik guruhlar) kiradi. Ularni birlashtiruvchi umumiy xususiyat turg‘unlik va tilda tayyor holda mavjudligidir. Frazeologiya obyektini tor ma‘noda tushunishning faol tarafdorlaridan biri, yirik turkiyshunos A.A.Yo‘ldoshev edi. U frazeologiya objekti tor doirada tushunilsa, “Frazeologiyaning o‘rganish doirasi aniqroq namoyon bo‘ladi, undan haqli ravishda bo‘linmas leksik birliklar, jumladan maqol, matal, hikmatli so‘z va aforizmlar chiqib ketadi, chunki ular struktura jihatdan yaxlit holda qo‘llanuvchi sintaktik birliklardir”, - degan fikrni olg‘a suradi.⁴

Frazeologiya tilshunoslikning keyingi taraqqiyotida tez rivojlangan sohalardan biridir. Rus va ingliz tilshunosligida frazeologiya ancha ilgari o‘rganila boshlangan bo‘lsa, o‘zbek tilshunosligida bu soha sistemali ravishda o‘rganila boshlanganini o‘tgan asrning 40-50- yillariga to‘g‘ri keladi. Bu sohada Sh.Rahmatullayev, Y.Pinxasov, M. Husainov, I.Qo‘chqortoyev kabi olimlar ilmiy ish olib bordilar, Jumladan, Sh.Rahmatullayev «O‘zbek

⁴ Malika Jamoldin Qizi Bekiyeva Frazeologiya bo‘limining mustaqil fan bo‘lib shakllanishi // Science and Education. 2022. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/frazeologiya-bo-limining-mustaqil-fan-bo-lib-shakllanishi> (дата обращения: 03.09.2022).

frazeologiyasining ba'zi masalalari» mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi. Shunday qilib, o'zbek tili frazeologiyasini o'rganish hozir ham davom etmoqda. Jumladan, B.Yo'ldoshev "Hozirgi o'zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional – uslubiy xususiyatlari" mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

Frazeologik birliklar turli olimlar tomonidan turlicha talqin qilingan. Jumladan, prof. Sh.Rahmatullayev o'zining «Hozirgi o'zbek adabiy tili», Toshkent, 1965-yil kitobida frazeologik birliklarni alohida tadqiq etmay, leksik hodisalar qatorida ular bilan birga o'rganadi: leksik sinonimlar va frazeologik sinonimlar va frazeologik Sinonimiya yoki leksik antonimiya va frazeologik antonimiya kabi.

Natijalar va muhokamalar

O'zbek tilining frazeologik boyligini o'rganishga bag'ishlangan mukammal tadqiqotlarga egamiz. Adabiy til lug'at tarkibining taraqqiyoti va boyishi xalq shevalari bilan uzviy va chambarchas bo'g'liqdir. Adabiy til normalarini belgilashda xalq shevalarining leksik, fonetik va grammatik xususiyatlariga suyanadi va ma'lum o'ziga xos qonuniyatlardan rivojlanadi. Shunday ekan milliy tilning xalq shevalaridagi ko'chma ma'noli iboralarni o'rganish ham hozirgi o'zbek adabiy tili taraqqiyotining, uning boyib borish yo'llarini belgilovchi omillardan biri bo'ladi. O'tgan asrning 50-yillarigacha frazeologiya hali o'zbek tilshunosligi tarkibida mustaqil soha sifatida shakllanib yetmagan edi. Bu davrda frazeologiyaga doir dastlabki ma'lumotlar turg'un birikmalarga oid ilk nazariy fikrlar grammatika va stilistikaga, ayrim o'zbek shoirlari, yozuvchilarining badiiy mahorati tadqiqiga bag'ishlangan ishlarda ko'zga tashlanadi. Bunday ishlar A.G'ulomov, U.Tursunov, V.Abdullayev, H.Zarif, N.Mallayev singari mashhur tilshunos va adabiyotshunos olimlarning qalamiga mansubdir. Jumladan, A.Sa'diy, V.Abdullayev kabi adabiyotshunoslarning A.Navoiy asarlarida turg'un birikmalar, xalq iboralarining qo'llanilishiga oid fikrlari hozir ham o'z qimmatini saqlab kelmoqda. O'zbek frazeologiyasiga doir dastlabki ishlar o'tgan asrning 50-yillarining boshida yuzaga keldi.

Ular qatoriga Sh.Rahmatullayevning ishlarini kiritish mumkin. Masalan, Sh.Rahmatullayev idiomatik soʻzlar haqidagi fikrini rivojlantirib, til birliklarini etimologik jihatdan qoʻshma soʻzga teng idiomatik soʻzlar deb tahlil qilgan. Uning “Oʻzbek frazeologiyasining baʼzi masalalari” nomli monografiyasining yana bir xarakterli tomoni shundaki, undan frazeologik omonimlarni frazeologik paronimlar va frazeologik paraformalardan farqlashga harakat qilinganligidir. Sh.Rahmatullayevning talqiniga koʻra oʻzaro frazeologik omonimlar va frazeologik paronimlar shuningdek frazeologik omoformalar va frazeologik paraformalar birbiriga shu qadar oʻxshash boʻladiki, ulardan biri oʻrniga ikkinchisini xato ishlatib yuborish mumkin. Agar iboralar oʻzaro tarkibidagi biror soʻz komponenti bilangina farq qilsa, ularni frazeologik paronimlar deb yuritish mumkin boʻladi. Masalan, “koʻnglini koʻtarmoq” – “koʻngli koʻtarildi” va “koʻnglini togʻday koʻtarmoq” – “koʻngli togʻday koʻtarildi”. Agar baʼzi iboralar biri ikkinchisida yoʻq grammatik shakllanish sistemasiga ega boʻlsa, frazeologik paraformalar haqida gapirish mumkin boʻladi. Masalan, “jon(i)kirdi” – “jonini kirgizmoq” va “jon kirdi” – “jon kirgizmoq” kabilar. Soʻnggi yarim asr davomida frazeologiya jahon tilshunosligining diqqat markazida boʻldi, bir qator monografik ilmiy izlanishlar natijasida uning obʼyektini aniqlandi, tadqiqot metodlari ishlab chiqildi va bu fan tilshunoslikning boshqa sohalari qatorida oʻz oʻrnini shakllantirdi.⁵

Hulosa

Oʻzbek tiliga oid boshqa darslik va qoʻllanmalarda esa iboralar semantik jihatdan qoʻshilma, birlashma, chatishma, morfologik jihatdai ot, sifat, feʼl, ravish, frazeologik iboralar, deb tasnif qilinganini koʻramiz. «Hozirgi oʻzbek adabiy tili» (Toshkent, 1980) kitobida esa bunday tasniflar uchramaydi va bunday klassifikatsiyalarning ahamiyati yoʻq deb qayd etiladi. Frazeologizmlarda hech qanday «qoʻshilish», «chatishish» kabi hodisalar yoʻq deyilgan. Balki uning oʻrniga frazeologik maʼno strukturasi, iboralardagi polisemiya,

⁵ Xudoyqulov, Behzod. "FRAZEOLOGIZMLARNING ASOSIY XUSUSIYATLARI (italyan tilidagi iboralar misolida)." *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences* 1.Special Issue 2 (2021): 308-315.

omonimiya, sinonimiya va antonimiyalar alohida tadqiq qilingan. Bizningcha ham, shu yo`l to`g`riga o`xshaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Musaev Q. Badiiy tarjima va nutq madaniyati - T., 1996.
2. Salomov G'. Til va tarjima. - Toshkent: "Fan", 1966
3. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. 2-е изд., перераб. М.: Высшая школа, Дубна: Изд. центр «Феникс», 1996
4. Semantic structures of English phraseological units and proverbs with proper names. Dissertation paper. SamSIFL. N.Ochilova. 2014
5. Бушуй А.М. Сущность языка как проблема общей лингвистики. Тексты лекций. – Самарканд: СамГИИЯ, 2004
6. Challenges of translating phraseological units. Procedia - Social and Behavioral Sciences 70 (2013) 1487 – 1492. Akdeniz Language Studies Conference 2012 (source: ScienceDirect). Victoria Subbotina, Kazakh-British Technical University, English Language Department. Almaty city, Kazakhstan
- 7 Malika Jamoldin Qizi Bekiyeva Frazеologiya bo`limining mustaqil fan bo`lib shakllanishi // Science and Education. 2022. №1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/frazeologiya-bo-limining-mustaqil-fan-bo-lib-shakllanishi> (дата обращения: 03.09.2022).
8. Xudoyqulov, Behzod. "Frazеologizmlarning asosiy xususiyatlari (italyan tilidagi iboralar misolida)." Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 1.Special Issue 2 (2021): 308-315.